
İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN RÛHU'L-BEYÂN TEFSİRİ ÖZELİNDE YÛSUF SÛRESİNİN İŞARÎ YORUMU

THE ISHARI REMARK OF SURA JOSEPH IN İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'SRÛHU'L-BEYÂN TAFSEER

Nabi SABUNCU

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

nabisabuncu@hotmail.com

ORCID ID:0000-0001-6270-4124

Atf Gösterme: SABUNCU, Nabi, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsiri Özelinde Yûsuf Sûresinin İşarî Yorumu”, *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD)*, Haziran 2022 (10), s.142-162.

Geliş Tarihi:

20 Mart 2022

Kabul Tarihi:

20 Haziran 2022

© 2022 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Araştırmamızda Osmanlı'nın son devirlerinde yetişmiş olan büyük mutasavvıf İsmâil Hakkı Bursevî'nin (öl. 1137/1725) Yûsuf sûresini işarî olarak nasıl tefsir ettiğini anlatmaya çalıştık. Ayrıca müfessirin hayatını, eserlerini, fikir dünyasının gelişiminde katkısı bulunan hocalarını ve yararlandığı kaynakları da aktarmaya gayret gösterdik. En güzel kıssa olan sûredeki hikmetleri müfessirin görüşleri ışığında derledik. Çalışmamızı bu hikmetlerden işarî olanlarını yakın bir zamanda kaleme alınan bir büyük eser üzerinden derleme ve sunma gayretiyle yaptık. Eseri temel alarak yaptığımız çalışmamızı zaman zaman diğer eserlerden alıntılar ve açıklamalar yaparak kuvvetlendirmeye gayret gösterdik. Çalışma alanımızı müfessirin Arapça olarak kaleme alınarak tercüme edilen Rûhu'l-Beyân tefsiri oluşturmaktadır. Her işarî tefsirde olduğu gibi bu tefsirde de gizli bazı hakikatler zikredilen insanlar/nesnelere üzerinden tespit edilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Yapılan bu tefsirlerin sonucunda sûrenin muhtevasında müridin manevi yolculuğu sırasında karşılaçağı manevi hal ve makamlara işaretler bulunduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *İsmâil Hakkı Bursevî, Rûhu'l Beyân, Tasavvuf, Yûsuf Sûresi, İşarî Tefsir.*

Abstract: In our research, we tried to explain how the great mystic İsmail Hakkı Bursevî (d. 1137/1725), who grew up in the last periods of the Ottoman Empire, interpreted the chapter of Yusuf as ishari. In addition, we tried to convey the life and works of the interpreter, his teachers who contributed to the development of his world of ideas, and the resources he benefited from. We have compiled the wisdoms in the surah, which is the most beautiful story, in the light of the commentator's views. We have done our work with the effort of compiling and presenting the ishari of these wisdoms through a great work written recently. We tried to strengthen our work based on the work by making quotations and explanations from other works from time to time. Our field of study is Rûhu'l-Beyân tafsir translated by the interpreter in Arabic. As in every ishari tafsir, some hidden truths in this tafsir have been tried to be determined and explained through the people/objects mentioned. As a result of these interpretations, it is seen that there are signs of the spiritual state and authorities that the disciple will encounter during his spiritual journey in the content of the surah.

Keywords: *Ismail Haqqi Bursawi, Rûhu'l Beyân, Tasawwuf, The Sura of Joseph, Ishari Tafseer.*

Giriş

İslamî ilimlerin temel kaynağı Kur'ân'dır. Bu alanda fikir beyan etmek isteyen araştırmacıların başvurdukları birinci kaynak hiç şüphesiz Allah'ın son kelamıdır. Dinî ilimler ilahi vahye dayandığı müddetçe kabul görür ve verilen hükümler ile insanlar amel edebilirler. Genelde bütün ilimler bu kutsal kaynağa dayanırken özelde Kur'ân'ı inceleme görevi tefsir ilmine aittir. Kur'ân'ın birçok konuyu ihtiva etmesi nedeniyle tefsir ilmi çok sayıda alt ilim dallarına ayrılmıştır. Bu alanlardan birisi de Kur'ân'ın gizli sırlarını tefsir eden İşârî tefsirdir. Sözlükte işaret, bir şeyi gösterme; bir manayı apaçık bir şekilde ifade etmeden anlatma ve dolaylı ve kinayeli bir şekilde anlatma manalarına gelir. Tasavvufta ise, “Keşf ve ilhamla Kur'an âyetlerinin bir kısmının veya tamamının yorumlandığı tefsirlerdir.” Bilgiyi elde etme yöntemi ise manevi mücâhede ve müşahede sonucu, feraset ve ledün ilmiyle, Kur'an âyetlerinin içinde saklı bulunan bâtnî manayı, gizli ilimleri, işaretleri ve edepi tespit etmeye çalışmaktır.¹ Bir başka tanıma göre ise, maksadı sözü bir iletim aracı olarak kullanmadan başkasına bildirme, ibareyle anlatılamayan yalnızca ilham, keşif gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezgi sayesinde anlaşılabilir kadar gizli olan mana şeklinde tanımlanmıştır.²

İşârî tefsirler yazıldıkları dönemler dikkate alınarak incelendiğinde, ilk dönemlerde yazılan tefsirlerin Kur'ân'ın tamamını tefsir etmeden belirli ayetlerin işaret ettiği hakikatler açıklanarak yazıldığı görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde yazılan tefsirlerin ise bütün ayetleri tefsir ederek yazıldığı görülmektedir. Bu son dönemde yazılan tefsirler arasında önemli bir yere sahip olan Rûhu'l-Beyân tefsiridir. Tam ismi Rûhu'l-Beyân fi-Tefsîri'l-Kur'ân'dır.

Müellifi Osmanlının son devrinde yaşamış olan İsmâil Hakkı Bursevî'dir. Kur'ân tefsirinin beyitlerle de desteklendiği bu kıymetli eser günümüze kadar ulaşmış ve işârî alanda yazılmış en kıymetli ilmi çalışmalardandır. Müfessirin şeyhi Atpazarî Osman Fazlı Efendi (öl. 1102/1691) tarafından Bursa'da irşatla görevlendirildikten sonra yapmış olduğu tefsir derslerinden sonra bu eseri kaleme almaya niyetlenmiştir.³ Müfessirin almış olduğu tasavvufi terbiye eserin oluşmasında büyük öneme sahiptir.

1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

İsmâil Hakkı Bursevî 1653 yılı Ekim ayında Bulgaristan'ın Aydos kentinde dünyaya gelmiştir.⁴ Bursa'da yaşadığı için Bursevî nisbesiyle bilinmektedir. Babası İstanbul'un Aksaray

¹ İbn Acîbeel-Hasenî, *Bahrü'l-Medîd*, Trc. Dilaver Selvi, (İstanbul: Semerkand Yayınları 2018), 1/42.

² Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/425.

³ Ali Namlı, “Rûhu'l-Beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/211.

⁴ Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1915), 1/120.

mahallesinde yaşamış Mustafa adında sâlih bir kimse olup, Aydos'dan İstanbul'a hicret etmiştir.⁵ Yedi yaşında annesini kaybetmesi üzerine büyükannesi tarafından yetiştirilen Bursevî, Atpazarî Osman Fazlı Efendi'nin (öl. 1102/1691) halifesi Ahmed Efendi'den Arapça dersleri almıştır. Bir vesileyle Edirne'ye giden Bursevî burada İslâmî ilimleri tahsil edip bitirdikten sonra 1672 yılında İstanbul'a şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin yanına giderek ona intisap etmiş⁶ ve Celvetiyye⁷ tarikatına mensup bir mürit olmuştur.⁸ Zehebî'ye (öl. 1397/1977) göre ise Halvetiyye⁹ tarikatına mensuptur.¹⁰ İstanbul'da bir müddet şeyhinin yanında kalan Bursevî, burada şeyhinin yönlendirmesiyle halvete¹¹ girmiştir. Halvetten sonra tekkede dervişlere hizmetle görevlendirilen müfessir, üstadı tarafından üç dervişle beraber halife tayin edilerek Üsküp'e gönderilmiştir.¹² Altı yıl Üsküp'te irşat faaliyetlerinde bulunduktan sonra, üstadı tarafından Edirne'ye davet edilen Bursevî, burada büyük âlim Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (öl. 638/1240) önemli eseri Fusûsü'l-hikem'i okumuştur. 1685 yılında Osman Fazlı Efendi'nin Bursa'daki halifesi Sun'ullah Efendi'nin (öl. 1021/1612) vefatı üzerine burada irşat için görevlendirilmiştir.¹³

Fikri olgunlaşmasında üstadı Osman Fazlı Efendi'nin yanı sıra İbnü'l-Arabî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (öl. 672/1273), Sadreddin Konevî (öl. 673/1274), Üftâde (öl. 988/1580) ve Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (öl. 1038/1628) büyük etkileri olduğu görülmektedir.¹⁴ Ömrünün son yıllarını da irşat ve eser neşretmeyle geçiren Bursevî, 20 Temmuz 1725 (h. 1137) yılında Bursa'da vefat etmiştir.¹⁵ Vefat ettiğinde 74 yaşındaydı.¹⁶

Ömrünü ilim öğrenmeye ve öğretmeye adanmış Bursevî bu çalışmalarının neticesinde birçok ilmi eser kaleme almıştır. Başta tefsir ve tasavvuf eserleri olmak üzere; hadis, fıkıh ve kelim alanlarında da eserler vermiştir. Yüzden fazla eseri olduğunu dile getiren Bursevî'nin toplamda kaç kitap kaleme aldığı hususu tartışmalıdır. Bunun en temel nedeni eserlerinin birden

⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, sad. Abdulaziz Hatip (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 2/334.

⁶ Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/102.

⁷ Celvetiyye: Bayramiyye tarikatının Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628) tarafından kurulan bir kolu. Detaylı bilgi için; *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.VII, s. 273-275, İstanbul 1993.

⁸ Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015), 3/64.

⁹ Ömer el-Halvetî'ye (ö. 800/1397-98) nisbet edilen İslâm dünyasının en yaygın tarikatı. Detaylı bilgi için; *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: XVII, s. 393-395, İstanbul 1997.

¹⁰ Mustafa Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, (Kahire: Dar'ul Hadîs, 2005), 3/379.

¹¹ Halvet: Sözlükte yalnız veya biriyle baş başa kalma gibi manalara gelen halvet, tasavvufta günahattan korunmak ve daha iyi ibadet edebilmek için kimsenin bulunmadığı mekânlarda yaşamak demektir. (Dinî Kavramlar Sözlüğü, D.İ.B. Yayınları, Ankara-2015, s:226-227.)

¹² Mehmed Ali Aynî, *Türk Azizleri*, (İstanbul: Marifet Basımevi, 1944), s.15.

¹³ Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", 23/103.

¹⁴ Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", 23/103.

¹⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/334; Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", 23/103.

¹⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 3/379.

fazla isme sahip olmasıdır. Toplam kaç eseri olduğu hususunda dile getirilen farklı görüşler ise şunlardır; Hadîkatü'l Cevâmi'de 68, Ziyâret-i Evliyâ'da 50, Yâdigâr-ı Şemsî'de 115, Sefîne-i Evliyâ'da 120 ve Kemâlnâme-i Hakkî'de 132 olarak zikredilmektedir.¹⁷ Ayrıca Osmanlı Müellifleri'nde 105¹⁸ ve Türk Azizleri'nde 134¹⁹ Bu alanda en geniş araştırmayı ise Sakıp Yıldız yapmıştır. Sakıp Yıldız toplam eser sayısının 127 olduğunu bildirmektedir.²⁰

2. Eserleri

İsmâil Hakkı Bursevî'nin alanlarına göre yazdığı eserler şunlardır:

2.1.Tefsir Alanında Yazdığı Eserler

Bursevî'nin eserleri arasında tefsirler hiç şüphesiz önemli bir yere sahiptir. Müfessirin tasavvuf terbiyesi aldığı ve bu alanda büyük bir birikime sahip olduğu göz önüne alınacak olursa tefsirlerinin hemen hemen tamamının işârî tefsir ekolünde kaleme alındığı görülecektir. Başlıca eseri ise işârî tefsir alanında yazdığı Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Çur'ân'dır. Bu eser işârî tefsir alanında kaleme alınmış olup²¹, yazımı 3 Eylül 1705 yılında tamamlanmıştır. Orjinal nüshası 3 cilt halinde Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesinde bulunmaktadır.²² Müfessir Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Çur'ân tefsirinin yazımını 23 yılda tamamlamıştır.²³ Bunun dışında başlıca tefsirleri şunlardır; Ta'lîkaalâevâilî Tefsîri'l-Beyzâvî, Şerh 'alâ tefsîricüz'i'l-ahîrî'l-Kâdî'l-Beyzâvî, Tefsîr-i Sûreti'l-Fâtîha, Tefsîru Âmene'r-Resûl, Tefsîru Sûreti'l-Asr, TefsîruSûreti'z-Zelzele, Levâ'ihete'allakbi-ba'zi'l-âyâtve'l-ehâdîs ve Kitâbü'l-Mir'ât li-hakâ'ikıba'zi'l-ehâdîsve'l-âyât.²⁴

2.2.Tasavvuf Alanında Yazdığı Eserler

Bursevî, aldığı tasavvuf eğitimini ve bilgi birikimini sonraki nesillere aktarmak için bu alanda birçok eser yazmıştır. Tasavvuf alanın da yazdığı eserleri iki kısımda incelememiz mümkündür. Birincisi, kendisinin kaleme aldığı eserleridir. Bu kısma örnek olarak; Kitâbü'n-Necât, Tamâmü'l-feyz fi bâbi'r-ricâ, Silsilenâme-i Celvetiyye (Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye) ve Kitâbü'l-Hitâb, Tuhfe-i Recebiyye, Risâle-i Şerh-i Esmâ-i Seb'a eserleri verilebilir. İkinci kısım ise, daha önceki yıllarda yazılan eserlere yapmış olduğu şerhlerdir. Çalışmamızın daha önceki kısmında da belirttiğimiz gibi müellif fikri olgunlaşma safhasında birçok mutasavvıftan etkilenmiştir. Şerh yazdığı eserlerin birçoğunun etkilendiği mutasavvıflar tarafından kaleme

¹⁷ Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", 23/103.

¹⁸ Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/122.

¹⁹ Aynî, *Türk Azizleri*, s.77.

²⁰ Sâkıb Yıldız, "Türk Müfessiri İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayatı", Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Dergisi 0/1 (1975), 105.

²¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), s.434.

²² Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), s.37-39.

²³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 3/379.

²⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/336; Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", 23/104.

alındığını görülmektedir. Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî), Şerhu'l-Muhammediyye (Ferâhu'r-rûh), Şerh-i Usûlü'l-aşere ve Risâletü'l-Hazarât eserleri bu kısma örnek olarak verilebilir.²⁵

2.3.Hadis, Fıkıh ve Kelam Alanında Yazdığı Eserler

Müellif tefsir ve tasavvuf dışında da eserler vermiştir. Hadis alanında, Şerhu Nuhbeti'l-fiker, Şerhu'l Hadîsi'l-erba'in ve Şerhu'l Erbaîne Hadîsen eserlerini kaleme almıştır. Fıkıh ve kelâm alanında ise, Şerhu Fıkhî'l-Keydânî, Risâle-i Mesâilî'l-fıkhiyye ve Risâletü'l-Câmia li-mesâilî'n Nâfia müellifin bilinen eserleridir.²⁶

3. Rûhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân

Bursevî, hocası Osman Fazlı Efendi'nin tarafından Bursa'da görevlendirildikten sonra Ulu Cami'de vaaz etmeye başlamıştır. Bu vaazlarında yapmış olduğu tefsirleri bir eser haline getirmeye karar vermiştir. Yirmi bir yıl süren yazım aşamasında müfessir, daha önceki yıllarda başka tefsirlerden faydalanarak Nisâ sûresi 78. ayetine kadar yazmış olduğu eserinin Bakara sûresinin 267. ayetine kadar olan kısmını gözden geçirerek kaldığı yerden yazmaya devam etmiştir.²⁷ Zâhid Kevserî (öl. 1371/1952) tefsirde vaizlerin istifade edebileceği çok sayıda kıssa bulunduğunu ve bu yönüyle dikkatlerini çektiğini belirtmiştir.²⁸

Bu bilgilerden yola çıkacak olursak tefsirin cami kürsüsünde yapılan vaazların kaleme alınmış şekli olduğu anlaşılmaktadır. Kaleme alınan hemen her eserde olduğu gibi Rûhu'l-Beyân tefsirinde de müfessirin daha önce okuduğu eserlerin etkileri görülmektedir. Müfessir okumuş olduğu eserlerden yola çıkarak eserini kaleme almıştır. Ayrıca o dönemde diğer mecmualardan faydalanarak yayınladığı tefsir yazıları da tefsir yazma hususunda müfessiri teşvik edici bir rol oynamıştır. Müfessirin etkilendiği diğer tefsirler ise şunlardır;

Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı, Râzî'nin Mefâtîhu'l-ğayb'ı, Kurtubî'nin el-Câmi'i, Kâdî Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl'i, Nesefî'nin Medârikü't-tenzîl'i, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin el-Bahrü'l-muhî'ti, Alâeddin Semerkandî'nin Bahrü'l-'ulûm'u, Ebüssuûd Efendi'nin İrşâdü'l-'akli's-selîm'i. Bu tefsirlere ek olarak bazı tasavvufi tefsirlerden de istifade etmiştir. Bu tefsirler ise şunlardır; Necmeddîn-i Dâye'nin Bahrü'l-hakâ'ikve'l-me'ânî'si, Kevâşî'nin Tebşîratü'l-mütezekkir'i, Abdürrezzâk el-Kâşânî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ı, Rûzbihân-ı Baklî'nin Arâ'isü'l-beyân'ı. Ayrıca Hüdâyî'nin ve Osman Fazlı Efendi'nin eserleri de Rûhu'l Beyân'a kaynaklık etmiş diğer eserlerdir.²⁹Müfessirin en fazla etkilendiği tasavvufi tefsir hiç şüphesiz Necmeddîn-

²⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/336; Namli, "İsmâil Hakkı Bursevî", 23/105.

²⁶Namli, "İsmâil Hakkı Bursevî", 23/105.

²⁷Namli, "Rûhu'l-Beyân", 35/211.

²⁸ Zâhid Kevserî, *Makâlat*, (Kahire: Matbaatü'l-Envâr, 1964), s. 483-484.

²⁹ Namli, "Rûhu'l-Beyân", 35/212.

i Dâye'nin (öl. 654/1256) Bahrü'l-hakâ'ik ve'l-me'ânî adlı eseridir. Eserde bu tefsirin etkisi açık bir şekilde görülmektedir.

4. Rûhu'l-Beyân Tefsirinde Yûsuf Sûresinin İşâri Yorumu

Yûsuf sûresi 111 ayet olup, Mekkî veya Medenî olması hususunda çeşitli fikirler mevcuttur. Bir görüşe göre nübüvvetin 8-10. yılları arasında Mekke'de inmiştir. Dolayısıyla sûre Mekkî'dir.³⁰ İlk üç ayetiyle yedinci ayetlerinin Medenî olduğunu bildiren görüşler bulunsa da bu rivayet kabul görmemektedir.³¹ Son olarak Nizâmeddin en-Nîsâbü'rî'nin (öl. 553/1158) Garâibü'l-Kurân ve Regâibü'l-Furkân isimli tefsirinde Mekke ile Medine arasında nazil olduğu görüşünü de yer almaktadır.³² Bursevî'ye göre 1, 2 ve 3. ayetleri Mekke'de diğer ayetleri ise Medine'de inmiştir.³³ Sûrenin bu ismi almasının nedeni ise sûre boyunca Hz. Yûsuf'un kıssasının anlatılmasıdır.

Müfessir sûrenin tefsirine başlamadan önce sûrenin okunmasının faziletine değinmiştir. Bu sûrenin okunmasının, yazdırılmasının ve öğretilmesinin fazileti hakkında şu hadisi nakletmektedir; “Kölelerinize Yûsuf sûresini öğretiniz. Çünkü hangi Müslüman onu ailesine ve kölelerine öğretirse Allah Teâlâ ölüm sekerâtını kendisine kolaylaştırır, ona kuvvet verir ve hiçbir Müslüman'a haset etmemeyi bağışlar.”³⁴ Bu hadisi nakleden müfessir sözlerine şöyle devam etmektedir; “Bunun sebebi şudur: Hz. Yûsuf kardeşlerinden gelen birçok cefaya sabretmiştir. Kardeşlerinin hasedinin yanında, kuyuya atılması, kendisine iftira edilmesi ve zindanın musibetlerine uğraması neticesinde Allah Cebrâil'i göndererek onunla ünsiyet kurarak onu teselli etmiştir. Ayrıca Hz. Yûsuf'un bu sabrı karşısında onu kuyudan, iftiradan ve zindandan kurtarmış, daha sonra ona mülk ve saltanat nasip etmiştir.”³⁵ Bu hakikatten yola çıkan müfessir, bu noktadan hareketle bu sûreyi okuyup manalarını tefekkür edenlerin Hz. Yûsuf ulaştığı ikramlara ulaşacağını ve bunun neticesinde ise manevi olarak rahatlık hissedeceğini ifade etmektedir. İnsanlar karşılaştıkları musibetlere sabır hususunda bazen gerekli özeni gösterememektedirler. Bunun nedenlerinden birisi bu kötü durumun bir imtihan olduğu gerçeğini unutmalarıdır. Bunun bir imtihan olduğunu anlamak için peygamberlerin hayatlarına yani kıssalarına bakmak yeterli olacaktır. Zira en büyük musibet ve imtihanlar Allah tarafından peygamberlere verilmektedir. Bu hakikat anlaşıldığında insanların büyük bir rahatlama

³⁰ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dinî Kur'an Dili*, (İstanbul: Azim Dağıtım, 2020), 5/29.

³¹ Bekir Topaloğlu, “Yûsuf Sûresi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/28.

³² Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec en-Nîsâbü'rî, *Garaibul Kur'an ve Regaibul Furkan*, (Beyrut: Dârul Kutûbul İlmîyye, 1996),94.

³³ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2014), 9/6.

³⁴ İbn-i Kesîr, *ed-Dürrü'n-Nesîr fi'htisâri Tefsîri'l-Hâfiz İbn Kesîr*, nşr. Dr. Muhammed b. Musa Âl-i Nasr,(Ankara: Hayat Yayın Grubu, 2021), 523.

³⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 7.

hissedeceği aşıkardır.

Sûrenin nûzul sebebi hakkında tefsirde şu bilgiler yer almaktadır; Hz. Peygamber'in (s.a.s) nübüvvetine Mekkeli müşrikler gibi inanmayan Yahudi âlimleri, müşriklere Hz. Peygamber'den (s.a.s), Ya'kûb (İsrâil) oğullarının Şam'dan Mısır'a neden göç ettiklerini ve Hz. Yûsuf'un başından geçenleri sormalarını istemişlerdir. Mekkeli müşriklerin ileri gelenleri ise bu soruları Hz. Peygamber'e (s.a.s) sorduktan sonra bu sûre inmiştir.³⁶

“Elif-lâm-râ. Bunlar apaçık kitabın ayetleridir.”³⁷

Hurûf-i mukattaa'nın manası hususunda iki temel görüş bulunmaktadır. Bir kısım görüş sahiplerine göre manasını sadece Allah'ın bildiği Kur'an'ın müşabihleridir. Bir diğer görüşe göre ise bu harfler Allah'ın dilediği kimselerin kalbine manalarını koyduğu gizli sırlarıdır. Bursevî ikinci görüşü daha uygun bulduğunu tefsirinde belirtmiştir. Bu görüşünü ise şu şekilde dile getirmektedir: “Ancak Allah Teâlâ'nın onların manasını kâmillerin kalbine akıtması, O'nun keremi açısından hiç de uzak bir ihtimal değildir. Şu kadar var ki kâmiller, kendilerinden alınan ahdi muhafaza etmek ve zayıf akıllılardan sakınmak için bu manaların hakikatlerini açıkça belirtmeksizin remiz ve işaret yoluyla anlatırlar.”³⁸

Müfessir Elif-lâm-râ hakkında, Allah'ın bu harfleri meydan okumak için vahyettiğini söyleyerek şu şekilde tefsir etmektedir: “Ben Allah'ım, Yûsuf'un kardeşlerinin ona neler yaptıklarını, nasıl davrandıklarını biliyorum.”³⁹

Kâmil kulların kalplerine ilham edilen bu manaları herkesin anlayacağı bir şekilde açıklamayıp, işaret ve remizler kullanarak aktarması da müfessirin geniş bir şekilde ele aldığı bir husustur. Müfessir bu hususta bütün tefsirinde olduğu gibi burada da beyitlerden yararlanarak edebi bir anlatım içine girmiştir. Müfessir iki şairden örnekler nakletmiştir:

İlk beyitte Ferîdüddin Attâr (öl. 618/1221) şöyle demektir:

“İlâhî sırlar cevheriyle dolu bir gönlü bilirim,
Fakat söylemeye ruhsat yok; çivilenmiş dilim.”

Diğer beyitte ise Rûmî şöyle demektir:

“İşin sırlarını kime öğrettilerse,
Ağızlarını mühürlediler, diktiler.”⁴⁰

³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 7, Şehâbeddin Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, (Beyrut: İhyau't Turâsî'l Arabî, 1960), 170.

³⁷ *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, çev. Komisyon, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), Yûsuf 12/1.

³⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 8.

³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 8.

⁴⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/9.

Müfessire göre bu kitaptan maksat hiç şüphesiz Kur’ân-ı Kerim’dir. Bir başka rivayeti de nakleden müfessir burada kastedilen kitabın Levh-i Mahfûz olabileceğini nakletmiştir. Müfessir “apaçık” ifadesini iki farklı şekilde tefsir etmiştir. İlki kitabın Allah katından ve mucize olduğu, ikincisi ise; içindeki hükümleri ve şer’î esasları, varlık ve manevi âlemin sırları ile bunlardan başka hikmetleri açıklaması hususudur.⁴¹

“Anlayabilesiniz diye biz onu Arapça bir Kur’an olarak indirdik.”⁴²

Rûhu'l-Beyân tefsirinde Kur’ân’ın Arapça indirilmesi hakkında, daha önce indirilen Tevrat ve İncilin dillerine atıf yapılarak açıklama yöntemi benimsenmiştir. Bilindiği üzere Tevrat İbranice ve İncil ise Süryani dilinde indirilmiştir. Kur’ân’ın indirildiği toplumun onu anlayabilmesi için Arapça olması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca “Elif-lâm-râ.” harfleri için müfessir Necmeddîn-I Dâye’nin (öl. 654/1256) Te’vîlât-ı Necmiyye eserine dayanarak şu işârî yoruma yer vermektedir; “Elif Allah’a, Lâm Cebrâil’e, Râ da Hz. Peygambere işaret etmektedir. Yani, Allah Teâlâ’nın Cebrâil lisanıyla Resul’ünün kalbine indirdikleri, sevilenden sevene gönderilen kitabın delâletleridir. Böylece seven, bunların beyanıyla sevilene yol bulacaktır.”⁴³

Müfessir ayette geçen "Arapça bir Kur’an" ifadesinden yola çıkarak Hz. Peygamberin Arap olduğunu hatırlatmaktadır. Yine bu hakikati göz önünde bulundurarak O’nun en büyük varisinin de Arap olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Müfessir bahsedilen varisin kim olduğunu aktarırken İbnü'l-Arabî'ye olan hayranlığını dile getirmektedir. Müfessire göre İbnü'l-Arabî'de kimseye nasip olmayan bir üstünlük vardır ve diğer ulema onun ilim sofrasındaki misafirlerigibidir.⁴⁴

“Biz bu Kur’an’ı sana vahyetmekle (başka konular yanında) en güzel kıssayı da anlatıyoruz. Gerçek şu ki, senin daha önce bunları bilmiyordun.”⁴⁵

Bursevî'nin “en güzel kıssa” tanımının sebebini açıklarken başka bir rivayeti de dile getirmektedir. Bu rivayete göre tanımın sebebi Hz. Yûsuf’un yüz ve soy güzelliğidir. Bu hususa Hz. Peygamber’de (s.a.s) dikkati çekerek Hz. Yûsuf hakkında şöyle buyurmuştur; “Kerim oğlu kerim oğlu kerim oğlu kerim; İbrahim oğlu İshak oğlu Ya’kûb oğlu Yûsuf’tur”⁴⁶Cömertlik ise bir insanın sahip olmakla övünebileceği her türlü güzelliği bünyesinde toplamaktadır. Hz.

⁴¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9.

⁴² Yûsuf 12/2.

⁴³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 10.

⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 11.

⁴⁵ Yûsuf 12/3.

⁴⁶ Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasar*, (İstanbul: Karınca Polen Yayınları, 2016), 743, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen ’üt-Tirmizî*, (Konya: Kitap Dünyası, 2019), 12, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (Kahire: Dâru'l Hadîs, 1995), 96. 332, 416.

Yûsuf sahip olduğu yüz ve soy güzelliğinin yanı sıra rüya tabirini bilmesi, melik olması, kıtlıkta ve bollukta halkını güzel idare edebilmesi hususları da onun faziletini göstermektedir. Müfessir bu hususu şu soruyla bitirmektedir; “Kim böyle birinden daha çok kerem ehli ve üstün olabilir?”⁴⁷

Müfessirin bu açıklamalarla beraber “en güzel kıssa” kavramını işârî olarak da tefsir ettiğini görüyoruz. Bu kıssada tasavvuf ilminde çokça zikredilen veraset, hilafet, kalp, ruh gibi kavramlar ile nefs-i emmârenin çeşitli kuvvetler ile tasfiyesine dikkat çekilmektedir. Nefs-i emmâreyi Züleyha’ya benzeten müfessir onun türlü riyazetler neticesinde Müslüman olup itminan ve rıza makamına ulaşmasına dikkat çekmektedir. Ayrıca Ya’kûb’u ruha, Yûsuf’u kalbe Yûsuf’un kardeşlerini de sahip olunan kuvvet ve duyulara benzetmektedir.⁴⁸

“Bir gün Yûsuf, babasına demişti ki: “Babacığım! Ben rüyamda on bir yıldızla güneşi ve ayı gördüm; onları bana secde ederken gördüm.”⁴⁹

Bu ayetin işârî tefsiri hakkında müfessir on bir yıldızı işitme, görme, koklama, tatma ve dokunmadan ibaret beş zâhirî duyu ile düşünme, konuşma, hafıza, hayal etme, kuruntu ve duyu verilerinin toplanmasından ibaret altı bâtînî kuvvete işaret olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu his ve kuvvetleri manaların tam anlaşılmasına aracılık eden birer yıldız gibi görerek, güneş ile ayın ise ruh ve nefse işaret ettiğini bildirmektedir. Müfessir insanın kemâlât makamına ulaşması durumunda, on bir yıldız, güneş ve ayın secde etmesi gibi, kalbin de nefis, ruh, hisler ve kuvvetlerin itaat ettiği bir sultana dönüşeceği fikrini ileri sürmektedir.⁵⁰

Müfessir bu tefsirden sonra rüya ve ruh hakkında geniş bilgiler vermektedir. Nübüvvet vazifesinin yerine getirilmesinde rüyanın önemi hakkında çeşitli tefsirlerden aktarımlarda bulunmaktadır. Rüyanın, ilim hakikatlerinin kalbe işlendiği bir yer olduğunu ve rüya vasıtasıyla insanların bu anlatılanlara ulaşabileceğini bizlere nakletmektedir.⁵¹

“Babası, ‘Yavrucuğum’ dedi, “Rüyanı sakın kardeşlerine anlatma, sonra sana tuzak kururlar! Çünkü şeytan insana apaçık bir düşmandır.”⁵²

Kardeşlerinin Hz. Yûsuf’a olan düşmanlıklarını bilen babası, rüyasının içerdiği manayı da göz önüne alarak kardeşlerine rüyasını anlatmaması istedi. Müfessir ayetin sonunda geçen; “Çünkü şeytan insana apaçık bir düşmandır.” ifadesini Hz. Yûsuf tarafından sorulması muhtemel olan şu soruya önceden verilen bir cevap olarak kabul etmiştir. “Peygamberlik evinde

⁴⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 12.

⁴⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/13.

⁴⁹ Yûsuf 12/4.

⁵⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/18.

⁵¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/18.

⁵² Yûsuf 12/5.

doğup büyümüş olan kardeşlerimden böyle bir fiil nasıl sâdir olur?” Ayrıca Şeytanın düşmanlığı hususunda Hz. Âdem ile Havva örneğinin de hatırlatan müfessir bu düşmanlığın halen devam ettiğini ve kıyamete kadar da devam edeceğini belirtmektedir.⁵³

“Anlaşılan böylece rabbin seni seçecek, sana rüyada görülenlerin yorumunu öğretecek ve daha önce ataların İbrahim ve İshak’a nimetini tamamladığı gibi sana ve Ya’kûb soyuna da nimetini tamamlayacaktır. Kuşkusuz rabbin çok iyi bilendir, hikmet sahibidir.”⁵⁴

Bursevî, nimetin tamamlanmasının ne anlama geldiğini şöyle açıklamaktadır; “Kalp Yûsuf’u için nimetin tamamlanması onda Cenâb-ı Hakk’ın tecelli etmesidir. Nitekim Allah ancak kendisine inanan kulunun kalbine sığabileceğini bir hadisi kutside ifade etmektedir.” Bu tecellinin sadece kalp Yûsuf’uyla sınırlı kalmayıp ruh Ya’kûb’una ve diğer kuvvetlere (kardeşlere) de aksetmektedir. Bu tefsirini ise şu beyitlerle süslemiştir; “Şaşılacak şeydir ki; müminin gönlüne sığarım, Eğer Beni dilerse o gönüllerde ara.”⁵⁵

“Hani kardeşleri demişlerdi ki: ‘Yûsuf ile öz kardeşi babamızın gözünde bizden daha değerli. Hâlbuki bizim sayımız daha çok. Şüphesiz ki babamız apaçık bir yanılığ içinde!’”⁵⁶

Kardeşleri Hz. Yûsuf’a baktıkları zaman ondaki gizli zenginlikleri ve ilimleri görmüyorlardı. Dolayısıyla onu kıskanıyor ve ondan kurtulmak istiyorlardı. Bu noktaya dikkat çeken Bursevî, Hz. Yûsuf’un mana ve hakikat bakımından kardeşlerinden çok ileride olduğunu belirtmektedir. Ayrıca müfessir bu zenginliğin yaş veya çokluk nedeniyle değil, Allah’ın dilemesiyle gerçekleştiğine dikkat çekmektedir.⁵⁷

“Yûsuf’u öldürün veya onu (uzak) bir yere atın ki babanızın teveccühü yalnız size kalsın! Ondandır da (tövbe ederek) iyi kimseler olursunuz! Onlardan bir sözcü, "Yûsufu öldürmeyin, onu bir kuyunun dibine bırakın ki geçen kervanlardan biri onu bulup alsın. Eğer yaparsanız böyle yapın" dedi.”⁵⁸

Bursevî dördüncü ayette değindiği his ve kuvvetlerin hevâsına uyarak *Kalp Yûsuf’u*nu öldürmek istediklerine dikkat çekmektedir. Hevânın kalbi öldüren zehir olduğunu beyan eden müfessir şöyle devam etmektedir; “Bütün his ve kuvvetler kalbi beşeriyet yurduna atmaya çalışırlar. Çünkü kalbin ölümünden sonra ruh, şehvet ve arzularını elde edebilmek için yüzünü his ve kuvvelere çevirir. Böylece kalbin ölümünden sonra bütün bu his ve kuvvetler, hayvânî-nefsânî nimetlerden zevk almak için uygun bir topluluk hâline gelirler.” Bursevî onuncu âyette

⁵³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/21-22.

⁵⁴ Yûsuf 12/6.

⁵⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/24.

⁵⁶ Yûsuf 12/8.

⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/28.

⁵⁸ Yûsuf 12/10.

bahsedilen sözcünün Yehuda olduğunu belirttikten sonra ayetin işârî tefsirine şöyle devam etmektedir; “Sözcü (müfekkire; idrak edebilme kuvveti) şöyle der; ‘Yûsuf’u öldürmeyin, beden (kalıp) kuyusunun dibine ve beşeriyetin derinliğine atın. Eğer bunu yapar, bu uğurda çalışırsanız nefsânî hâdiseler kervanı onu alıp götürür.”⁵⁹ Kalp eğer zikir ile manevi olarak hayatını devam ettirmezse ölü hale gelir. Ölen kalp ise bütün kuvvetini bedeninin lezzet aldığı şehvet gibi şeylerle heba eder. Bedenin emrine giren kalp ise ancak cehennemde yanmaya müstahak hale gelir. Bu görüşünü mutasavvıfların sözleriyle destekleyen Bursevî bu konuda zikrin önemini de ortaya koymaktadır.

“Dediler ki: "Biz böylesine kalabalık iken onu kurt yerse o zaman gerçekten bize yazıklar olsun!"⁶⁰

Bu ayetin tefsirinde müfessir yapmış olduğu te’vil’de kalp, ruh ve insanın sahip olduğu diğer kuvvetlerin yanı sıra kuzu, çoban ve kurt tasvirlerinden de faydalanmaktadır. Kalp (Hz. Yûsuf) ruhun (Hz. Ya’kûb) gözetimi altında olduğu zaman diğer uzuvlarla arasındaki bağı kesmektedir. Organlar ve diğer kuvvetler (on bir kardeş) kalbin hayvani hazlarla meşgul olması için ruhun gözetiminden kurtulması gerektiğini bilir. Kalp (Hz. Yûsuf), ruhtan (Hz. Ya’kûb) uzaklaştığı müddetçe kurda (Şeytan) yaklaşmaktadır. Böylece kurt onu iradesi altına alarak helak eder.⁶¹

“Derken bir kervan geldi, sucularını gönderdiler, adam kovasını kuyuya saldı; ‘Müjde! İşte bir oğlan çocuğu!’ diye bağırdı. Onu alıp bir ticaret malı olarak sakladılar. Allah onların yaptıklarını çok iyi biliyordu.”⁶²

İşârî olarak Kur’ân’ı tefsir eden müfessir yaptığı açıklamalarda canlıların yanı sıra cansız nesnelere de bir mana yükleyerek cansız nesnelere de zaman zaman his sahibi olabileceğini iddia etmiştir. Bu bağlamda Bursevî, Hz. Yûsuf’un kuyunun içindeyken yapmış olduğu zikirlere kuyunun da eşlik ettiğini belirtmiştir. Kervandan gelenler onu alıp götürdüklerinde kuyunun bu ayrılıktan dolayı hüznüyle gözyaşı dökmeye başladığını tefsirinde aktarmıştır.⁶³ Bu hususa Hz. Peygamber’in (s.a.s) vaaz ederken yaslandığı kütüğün minber yapıldıktan sonra onun ayrılığıyla inlemesini örnek vermiştir.⁶⁴

“(Mısır’da) onu yok pahasına, birkaç dirheme sattılar. Zaten ona pek değer vermemişlerdi.”⁶⁵

⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/31.

⁶⁰ Yûsuf 12/14.

⁶¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/36.

⁶² Yûsuf 12/19.

⁶³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/50.

⁶⁴ Buharî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasar*, 311.

⁶⁵ Yûsuf 12/20.

Rûhu'l-Beyân'da Hz. Yûsuf'un satıldığı paranın azlığına işaretle şöyle denilmiştir; “Yûsuf'un az bir pahaya satılması, sizin nefislerinizi az bir şehvet karşılığında satmanızdan daha hayret verici değildir. Şu hâlde kendini tutmak, korunmak ve kanaat sahibi olmak lâzımdır.”⁶⁶Bursevî insanın haramlar karşısında kendisini muhafaza edememesini, Şeytan'ın vesvesesine uyarak nefisini değersiz bir biçimde satmasına benzetmiştir. Tefsirin devamında bu vesveseye uymadan haramlar ile arasına sınır koyan kimsenin kıymetinin Allah katında daha fazla olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Allah katında asıl güzelliğin mal ve beden güzelliği olmadığını hatırlatan müfessir bu konuda şu hadisi zikretmektedir; “Allah sizin sûretlerinize ve mallarınıza değil, kalplerinize ve amellerinize bakar.”⁶⁷Bu hususu Molla Abdurrahman Câmî'nin (öl. 898/1492) şu beyitleriyle tamamlamıştır:

“Kim ki kanaat hazinesini dünya hazinesine değişti
Mısırlı Yûsuf 'u çok az pahaya sattı demektir.”⁶⁸

“... İşte böylece Yûsuf'a orada bir yer sağladık ve bunu (rüyana görülen) olayların yorumunu ona öğretilim diye de yaptık. Allah, emrini yerine getirmeye kâdirdir. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler.”⁶⁹

İşârî tefsirde benzetmeler yapılarak ayetlerin tefsir edildiğini hatırlatarak müfessirin kalbi Yûsuf'a, yerleştirilen yeri ise beşeriyet arzına benzettiğini söyleyebiliriz. Yine Bursevî'ye göre rüya yorumlama ilminden maksat peygamberlik vazifesidir. Ayrıca Allah bu ayette “kendisine... öğretmemiz için” buyurarak ilmin kıymetini göstermek için onu övmüş ve cehaleti ise “Fakat insanların çoğu bilmezler.” diyerek şerrinin anlaşılması için ise onu yermiştir. Ayrıca hakikatten haberdar olan insanların sayısının az olduğunu belirtmiştir.⁷⁰

“Yûsuf erginlik çağına erişince, ona güçlü bir muhâkeme yeteneği ve ilim verdik. İşte güzel davrananları biz böyle mükâfatlandırırız.”⁷¹

Bursevî'ye göre bu ayette zikredilen “Yûsuf erginlik çağına erişince...” tabiriyle kastedilen makam bilinen manasının yanında insanın yaratılıştan büründüğü geçici bütün perdeleri sıyrarak ulaştığı son makam olan “*ilk fitrat*” makamıdır. Ayrıca müfessir muhâkeme yeteneğinin ortaya çıkışını Yûsuf'un Züleyha'nın isteklerine karşı koymasına bağlayarak şehvetine dizgin vurmasını örnek olarak vermiştir. Ayrıca erginlikten kastedilen diğer bir manayı ise peygamberlik vazifesinin verilmesi olarak tefsir eden Bursevî, Hasan Basrî'den (öl.

⁶⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/52.

⁶⁷ Müslim b. Haccâc, *Sahîh-i Müslim Muhtasar*, (İstanbul: Karınca Polen Yayınları, 2015), 782.

⁶⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 52.

⁶⁹ Yûsuf 12/21.

⁷⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 56.

⁷¹ Yûsuf 12/22.

110/728) nakille Hz. Mûsa'nın da aynı şekilde peygamberlikle görevlendirildiğini aktarmaktadır. “*Mûsâ olgunluk çağına ulaşıp gelişimini tamamlayınca biz ona ilim ve hikmet verdik.*”⁷² Bursevî bu nakle dayanarak Hz. Yûsuf'un kuyunun dibine atıldığı andan itibaren peygamberlikle görevlendirildiğini bunun da on sekiz yaşına denk geldiğini söylemektedir.⁷³

“Kadın onu kesinlikle arzulamıştı; eğer rabbinin işaret ve ikazını görmeseydi o da kadını arzulardı. İşte biz, kötülük ve fuhşu ondan uzaklaştırmak böyle yaptık. Şüphesiz o ihlâslı kullarımızdandı.”⁷⁴

Daha önceki ayetlerde de aynı tasviri kullanan Bursevî, Yûsuf'u kalbe, Züleyha'yı ise nefse benzetmektedir. Kalp (Yûsuf) ne kadar Rabbine yaklaşırsa yaklaşsın eğer cesedi (Züleyha'nın evi) terk etmemişse nefsin (Züleyha) onun üzerindeki kötü emellerinden kurtulamaz. Nefis (Züleyha) kalbe (Yûsuf'a) irfan ve kemal kapılarını kapatarak haz kapılarını açar. Bu vaziyette ona Hak'tan ayrıl bana yönel demektedir. Bu şekilde müfessir bize tam bir işârî tefsir örneği sunmaktadır.⁷⁵

“İkisi de kapıya doğru koşular. Kadın onun gömleğini arkadan yakalayıp yırttı. Kapının yanında kocası ile karşılaştılar. Kadın kocasına dedi ki: “Senin ailene kötülük etmek isteyen cezası, zindana atılmaktan veya elem verici bir işkenceden başka ne olabilir?”⁷⁶

Bursevî “*İkisi de kapıya doğru koşular.*” ifadesinde anlatılan kapının ölüm olduğunu ifade etmektedir. Hem kalp hem de dünya her an ölüme yaklaşmaktadır. Hz. Yûsuf'un Züleyha'dan kaçması hususunu ise müfessir işârî olarak şu şekilde açıklamaktadır; “Kalp (Yûsuf) Rabbinin işaretini görünce dünyaya (Züleyha) sırtını dönerek ondan uzaklaşmaya başladı. Bu şekilde ölüme (kapı) yöneldi.” Yönelmeden asıl kastedilen hiç şüphesiz ölüm hakikatinin tefekkür edilmesidir. Kalp ölüme yönelince ise dünya (Züleyha) onun peşi sıra koşmaya başladı. Züleyha'nın “Senin ailene kötülük etmek isteyen cezası, zindana atılmaktan veya elem verici bir işkenceden başka ne olabilir?” demesi ise, Rabbinin emirlerine uymayan kalbin (Yûsuf) cezasına işaret etmektedir. Bu ceza cehenneme işaret ettiği gibi kalbin Allah'ın marifet nurlarından uzak kalmasını da anlatmaktadır.⁷⁷

“Şehirdeki bazı kadınlar, Aziz'in karısı, hizmetindeki genç ile beraber olmak istiyormuş; (Yûsuf'un) sevdası kalbine işlemiş! Biz onu gerçekten açık bir sapkınlık içinde görüyoruz’ dediler.”⁷⁸

⁷² El-Kasas 28/14.

⁷³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 57.

⁷⁴ Yûsuf 12/24.

⁷⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/70.

⁷⁶ Yûsuf 12/25.

⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/80.

⁷⁸ Yûsuf 12/30.

Bursevî, çalışmamızda daha önce de belirttiğimiz gibi Züleyha'nın işârî olarak dünyaya karşılık geldiğini ayrıca bu ayette zikredilen diğer kadınların ise nefsin beşeriyet yönüne bakan vahşi sıfatları olarak belirtmektedir. Bu kadınları (nefsin dünyevi emelleri) Züleyha'nın (dünya) evindeki Yûsuf'a (kalbe) sahip olmak istemeleri şeklinde tefsir etmektedir. Hz. Yûsuf'un sevgisinin Züleyha'nın kalbine işlemesi ise dünyanın kalpteki Cenabı Hakk'ın tecellilerini görüp ona âşık olmasını göstermektedir.⁷⁹

“Rabbi onun duasını kabul etti ve kadınların tuzağına düşürmedi. Şüphesiz O, çok iyi işiten, pekiyi bilendir.”⁸⁰

Bursevî, kalbin (Yûsuf) dünyevi şehvet ve isteklerin peşinden gitmemesi ve nefsine boyun eğmemesi halinde Allah'ın özel koruması altına alınacağını ve bu korumanın tecellisi olarak zindanda muhafaza edileceği şeklinde tefsir etmektedir. Ayrıca kalbin tam olarak terbiye olabilmesi için nefsine muhalefet etmesinin gerekliliği ortadadır. Nefsin istekleri hiç şüphesiz kişinin dünyaya daha kuvvetli bir bağla bağlanmasına neden olmaktadır. Dünya ile bağı zayıflayan kalp manevi olarak ilerleyebilir. Bursevî ayrıca bu hapsedilmenin kalbin (Yûsuf) kemâlât için yapmış olduğu dualarının neticesi olduğunu ifade eder. O'na göre kalp kendi haline bırakılacak olursa (bu kalbin sahibi bir peygamber dahi olsa) nefsin kendisini davet ettiği şeylere itibar edeceğini ve zalimlerden olacağını aktarmaktadır.⁸¹

“Onunla birlikte zindana iki delikanlı daha girdi. Onlardan biri, ‘Ben rüyada şarap yaptığımı gördüm” dedi. Diğeri de “Ben de başımın üstünde bir ekmek taşıdığımı gördüm. Kuşlar ondan yiyordu. Bunun yorumunu bize bildir. Kuşkusuz biz seni bu işleri iyi bilen biri olarak görüyoruz.’ dedi.”⁸²

Tefsirlerde bu iki kişi hakkında birinin kralın şarapçısı, diğerinin de ekmekçisi olduğu nakledilmektedir. Hapse girme nedenlerine gelince; Mısır'da kralı öldürmek isteyen kimselerin teşvikiyle onun ekmeğine ve şarabına zehir katmışlar, fakat bunu yaptıktan sonra birbirlerini krala ihbar etmişlerdir. Ekmekçi, şarapta zehir olduğunu; şarapçı da ekmekte zehir olduğunu krala haber vermiş, bunun üzerine her ikisi de hapse atılmışlardı.⁸³ Bir başka rivayete göre ise ekmekçi kralı zehirlemek istedi fakat kral her ikisini de hapse attırdı.⁸⁴

Bursevî'nin bu gençlerle ilgili olarak yaptığı işârî tefsir ise şöyledir: “Beden, ruhun gıdalanması için uygun düşen salih amelleri ruha hazırlayan yemekçi başıdır. Nefis ile beden

⁷⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 91.

⁸⁰ Yûsuf 12/34.

⁸¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 100.

⁸² Yûsuf 12/36.

⁸³ Mustafa Çağırıcı vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 3/232.

⁸⁴ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1990), 13/230.

şeriat zindanında hapsedilmeleri de sırf ruh kralının yiyecek ve içeceğine zehir katarak onu helâk etme suçuyla itham edilmiş olmalarından kaynaklanmıştır. Bu zehir, hevâ ve günah zehridir. Dolayısıyla nefis ve beden şeriat zindanında hapsedilince ruh kralı onların şerlerinden emin olmuş olur.”⁸⁵ Nefis ve beden sadece dünya nimetlerinden zevk aldıkları hakikatinden yola çıkan Bursevî, dünya nimetlerinin ruhu zehirlemesine mâni olmak için kalbin terbiyeye muhtaç bu iki unsuru hep kontrol altında tutması gerektiğini ifade eder. Bu gerçekleşince ruh artık ibadet ve uhrevî işlerden lezzet almaya başlar. Bu ise manevi olarak ilerlemenin en açık göstergelerinden birisi olarak kabul edilmektedir.⁸⁶

“Ey zindan arkadaşlarım! Biriniz efendisine şarap sunacak; diğeri ise asılacak ve kuşlar onun başından yiyecek. Yorumunu sorduğunuz iki rüya (bu şekilde) kesinleşmiştir.”⁸⁷

Bursevî nefsin ruha bazen ilahi aşk ve cezbe kaynaklı, bazen de, nefsanî şehvet ve lezzetlerden meydana gelen bir şarap içirdiğini dile getirmektedir. Nefsin ruha ondaki akli melekelerini örten bir şarap içirdiğini belirten müfessir bazen bu şarabın nefsanî lezzetler olduğunu dile getirmektedir. Nefsin ise ebediyen ruhla beraber olduğunu dile getiren Bursevî, beden ölüm ipiyle asılı kalarak fani olduğunu söylemektedir. Ekmekçi asıldıktan sonra başına konarak ekmekleri yiyen kuşları ise beden başında toplanan bozup emel ve fikirlere benzeterek bunların bedeni yiyip bitirdiklerini dile getirmektedir.⁸⁸

“Kral dedi ki: "Rüyamda yedi arık ineğin yedi semiz ineği yediğini gördüm. Ayrıca yedi yeşil ve bir o kadar da kuru başak gördüm. Efendiler! Eğer rüya yorumluyorsanız, bu rüyamı da bana yorumlayın.”⁸⁹

İnsan doğuştan bazı iyi ve kötü ahlaklara sahip olarak dünyaya gelmektedir. Müfessir ayette geçen inekleri bu ahlaklara benzetmektedir. Müfessire göre semiz inekler insandaki yedi kötü ahlakı temsil eder. Bunlar; hırs, cimrilik, haset, şehvet, düşmanlık, gasp ve kibirdir. Bu kötü huylara karşılık gelen iyi ahlaklar ise zayıf inekler ile te’vil edilmektedir. Bunlar; kanaat, cömertlik, gıpta, iffet, şefkat, yumuşak huyluluk ve tevazudan ibarettir. Ayrıca ayette zikredilen kral ruhu temsil etmektedir. Kralın rüyasının te’vilini istediği ileri gelenler ise iç ve dış organlar ile his ve kuvvetlerdir. Manevi bir terbiyeden ve eğitimden geçmeyen insanın melekût âleminin hallerini bilmesi ise mümkün değildir. Kralın rüyasına te’vil istediği ileri gelenlerin rüyanın yorumunu yapamamasının temel nedeni budur.⁹⁰

⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 107.

⁸⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 111.

⁸⁷ Yûsuf 12/41.

⁸⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 119.

⁸⁹ Yûsuf 12/43.

⁹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 127.

“Yûsuf şöyle dedi: “Her zaman yaptığımız gibi yedi sene ekin ekeceksiniz. Sonra yiyeceklerinizden ibaret olan az bir miktar hariç, hasat ettiğiniz ürünü başağında bırakın (böyle saklayın).”⁹¹

Bir önceki ayette zikredilen yedi kötü hasletin yedi güzel haslete dönüşebilmesi için müridin⁹² çaba sarf etmesi gerekir. Bu ayetteki yedi yıl ekip biçmenin te’vili ise müfessire göre bu yedi beşerî sıfatın terbiyesi edilmesidir.⁹³

Müridin Allah tarafından huzura kabul edilmesi kuldaki kötü sıfatların iyilerle değişmesine bağlıdır. Dolayısıyla nefsin terbiye etmeyen kimselerin Allah katında makbul kul olmadıkları aşikârdır. Mürit uzun süren mücâhedeler neticesinde nefsin kötü sıfatlarından kurtularak Hakk’a vasil olur.

“Yine de ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis, rabbimin acıyıp koruması dışında, daima kötülüğü emreder; şüphesiz rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir.”⁹⁴

Peygamberlerin kemal yolculuğu nefs-i mutmainne⁹⁵’den başlayarak nefs-i sâfiye⁹⁶’ye olmaktadır. Buna rağmen, nefisler daima kötülüğü emretme yaradılışına sahiptir. İşte bu sebeple Yûsuf “Nefsimi temize çıkarmıyorum.” dedikten sonra ‘Nefsim daima kötülüğü emreder.’ demeyip kötülüğü emredenin mutlak olarak nefisler olduğunu ifade etmiş ve masum nefisleri emmâriyet vasfından istisna etmiştir.⁹⁷

“Yûsuf da ‘Beni ülkenin hazinelerine tayin et! Çünkü ben çok iyi korurum ve bu işi bilirim’ dedi.”⁹⁸

Hz. Yûsuf’un Melik’ten hazinelerin sorumluluğunu istemesi dünyalık makam istemek şeklinde düşünülmemelidir. Burada derin manalar vardır. O manalardan birisi şudur; Kalp, ruh ve nefis gibi iç uzuvlarla, el, ayak ve göz gibi dış uzuvların her biri bir hazine hükmündedir. Bu hazinelerin muhafazası için emin bir kimseye ihtiyaç vardır. Kalp Yûsuf’u ruh sultanına kendisini bu hazinelere emir yapmasını teklif etmiştir.⁹⁹ Örnek vermek gerekirse göz nimeti iyiye kullanılırsa ilim yolunda en büyük yardımcı olur. Fakat şehvet ve fena işler için

⁹¹ Yûsuf 12/47.

⁹² Mürid: Sözlükte irad eden, isteyen, arzu eden anlamına gelir. Tasavvufta, Kendisi için Allah’ın irade ettiğinde başka bir şey istemeyen tarikate girerek bir şeyhe bağlanan kimse demettir. (Dinî Kavramlar Sözlüğü, D.İ.B. Yayınları, Ankara-2015, s:500.)

⁹³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 133.

⁹⁴ Yûsuf 12/53.

⁹⁵ Nefs-i Mutmainne: Sözlükte doyuma ve huzura ulaşmış nefis anlamındadır. Tasavvufta ise İslam’ın emir ve yasaklarına uyan, tereddütü olmayan ve Allah ile manevi bir bağ kuran nefis demektir. (Dinî Kavramlar Sözlüğü, D.İ.B. Yayınları, Ankara-2015, s:523.)

⁹⁶ Nefs-i Sâfiye (Kâmile): Sözlükte olgun nefis manasına gelir. Tasavvufta ise bütün olgunluğu elde etmiş, irşad durumuna geçmiş nefis demektir. (Dinî Kavramlar Sözlüğü, s:523.)

⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 144.

⁹⁸ Yûsuf 12/55.

⁹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 158.

kullanılacak olursa o zaman azaba vesile olmaktan başka bir işe yaramaz.

Yine bu ayette geçen; "... çünkü ona biz öğretmiştik. Fakat insanların çoğu bilmezler."¹⁰⁰ ile anlatılmak istenen zâhir ehlinin birçok konuda gizli olan hikmetleri bilememeleridir. Zâhir ehli meydana gelen ve gelecek olan olaylardaki gizli, hikmetli meseleleri göremezler.¹⁰¹ Yine bu kimseler Allah'ın seçmiş olduğu kullarına ilham yoluyla istediği hususlarda bilgi vererek onları desteklediğini de göremezler.

"Biz dilediğimizi derecelerle yükseltiriz. Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen birisi vardır."¹⁰²

Müfessire göre burada kastedilen yükselme Allah tarafından verilen bir ilimle kulun aşağı derecelerden ubudiyetin zirvesine çıkmasıdır. Bu derecelere yükselmeye sebep olan ilme sahip olan herkesin üstünde daha fazlasına sahip olan birisi vardır. Bu durum Allah'ın zatına kadar böylece devam eder durur.¹⁰³

"Dediler ki: Eğer o çaldıysa, daha önce onun kardeşi de çalmıştı."¹⁰⁴

Müfessir bu ayetteki çalma fiilini işârî olarak şöyle tefsir etmiştir: Mürşidi kâmiller kendilerine intisap eden müridin dünyaya ait olan geçici lezzet ve şehvetleri çalarak, onların yerini uhrevi sermaye ile doldururlar.¹⁰⁵

"Sonunda üzüntüden gözlerine boz geldi."¹⁰⁶

Müfessir bu ayette geçen göz ve görmek hakkında şu işârî tefsirde bulunmuştur: Bir kimse eğer fani âleme ait olan değersiz şeylere gözünü köreltmezse baki âlemi tam manasıyla göremez.¹⁰⁷ Müridin kalp gözünün açılması için dünyanın geçici lezzetlerinden yüz çevirerek ahireti tefekkür etmelidir. Bu tefekkür ve yüz çeviriş sayesinde basiret (kalp gözü) sahibi olabilir.

"Ey oğullarım! Gidin de Yûsuf'u ve kardeşini iyice araştırın, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü inkâr edenlerden başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez!"¹⁰⁸

Müfessire göre, Hz. Ya'kûb oğullarına Mısır'a geri dönüp kardeşlerini aramalarını emrettiği zaman işârî olarak şunu demek istemiştir; Hakk'a talip olan herkese kalp Yûsuf'unu ve sır Bünyamin'i aramak farzdır.¹⁰⁹ Bu arayışın sonucunda onları bulmaktan ümidini

¹⁰⁰ Yûsuf 12/68.

¹⁰¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 186.

¹⁰² Yûsuf 12/76.

¹⁰³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 197.

¹⁰⁴ Yûsuf 12/77.

¹⁰⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 198.

¹⁰⁶ Yûsuf 12/84.

¹⁰⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 212.

¹⁰⁸ Yûsuf 12/87.

¹⁰⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 212.

kesmemelidir. Ayrıca kalbini bulanların Rabbini bulacakları da başka bir hakikattir.

“Yûsuf, ‘Siz, cahilliğiniz yüzünden Yûsuf ve kardeşine yaptıklarınızı biliyor musunuz?’ dedi.”¹¹⁰

Müfessire göre “biliyor musunuz?” sorusuyla kastedilen kardeşlerinin günahlarının farkına varmalarıdır. Bu fark edilişin tabii sonucu ise hiç şüphesiz tövbedir. Müfessire göre Hz. Yûsuf aslında kardeşlerine “Bu günahınızdan dolayı tövbe etiniz mi?” sorusunu sormaktadır. Ayrıca sûrenin 91. ayetinde kardeşlerinin pişmanlıklarını dile getirmesi tövbe ettiklerine delil olarak kabul edilmektedir.¹¹¹

“Yanımdakiler ise, ‘Vallahi sen hâlâ eski şaşkınlığındasın’ dediler.”¹¹²

Müfessire göre âyette aşğın her zaman kınanacağına dair işaret vardır. Aşğın sevgilisine olan özleminden dolayı dile getirdiği sözleri herkes tarafından tam manasıyla anlaşılabilir. Bundan dolayı sözün hakikatini bilmeyenler aşığı ayıplamaktan geri durmazlar.¹¹³

“Müjdecî gelince, gömleği yüzüne koyar koymaz Ya’kûb tekrar görür hale geldi.”¹¹⁴

Müfessir kalbin kemâlât makamına ulaşmak için işin evvelindeyken ruh’a ihtiyacı olduğunu belirtmektedir. Ne zaman ki kalp bu feyizleri elde edebilecek hale gelir o zaman da Ruh Kalbe muhtaç hale gelir. Bu ikisinin misali yağ ve lamba gibidir. Başlangıçta lamba yağa muhtaç gibi görünse de sonradan yağ yanabilmek için lambaya muhtaç hale gelir.¹¹⁵

“Anne babasını makamına çıkardı. Hepsî onun huzurunda yere kapandılar.”¹¹⁶

Müfessir bu âyete verilebilecek işârî manayı şöyle ifade etmektedir: Hz. Yûsuf’un kalp olarak te’vil edildiğini daha önceki ayetlerin tefsirinde belirtmiştik. Kalp aynı zamanda arşı temsil ettiğinden Hz. Yûsuf’a secde edenler aslında arşa dolayısıyla arşın rabbi olan Allaha secde etmiş olmaktadır.¹¹⁷

Bu ayette bir önceki ayette zikredilen nimetin tamamlanması hususuna atıf yapılarak şöyle denmektedir; Hz. Yûsuf “Müslüman olarak canımı al”¹¹⁸ duasıyla ömür nimetinin tamama ermesi işâret edilmektedir.¹¹⁹

“Hâlbuki sen bunun karşılığında onlardan bir ücret de istemiyorsun.”¹²⁰

¹¹⁰ Yûsuf 12/89.

¹¹¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 225.

¹¹² Yûsuf 12/95.

¹¹³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 235.

¹¹⁴ Yûsuf 12/96.

¹¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 236.

¹¹⁶ Yûsuf 12/100.

¹¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 245.

¹¹⁸ Yûsuf 12/101.

¹¹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 250.

¹²⁰ Yûsuf 12/104.

Müfessire göre peygamberlerin yapmış oldukları tebliğe karşılık insanlardan ücret istememeleri hususu bizlere şu hakikati bildirmektedir: İlahî âlem beşerî âleme muhtaç değildir. İlahî âlemin kendisi kâmil olduğundan bu hususta beşerî âleme ihtiyacı yoktur.¹²¹

“Senden önce de şehir halkı içinden seçip kendilerine vahyettiğimiz kişilerden başkasını peygamber göndermedik.”¹²²

Müfessir âyette gönderilen Peygamberlerin erkek olma vasfına atıf yapmaktadır. Bu sıfat bilinen manada (kadının karşılığı olan) erkekliğe işaret ettiği gibi, Allah yolunda heva ve heveslerine tabi olmayan kimseleri de kastetmektedir. Yine bu kimseler ceset ve mülk kasabalarından değil, vahiy ve melekût şehirlerinden seçilen erlerdir.¹²³

Sonuç

Araştırmamızda İsmail Hakkı Bursevî'nin Yûsuf sûresini işârî olarak nasıl tefsir ettiği görülmektedir. Müfessir tefsirinde kendisinden önce yapılan tefsirlerden örnekler verdikten sonra kendi görüşünü beyan etmektedir. Bazı âyetlerde özgün fikirler meydana koyarken bazı âyetlerin tefsirinde de daha önce beyan edilenlere yakın görüşler belirtmiştir. Yaptığı tefsirlerin çıkış noktasını bazen sûrede geçen olaylar, bazen de şahıslar hatta cansız nesnelere teşkil etmektedir.

Yapmış olduğu tefsirlerde Necmeddîn-i Dâye'nin Te'vîlât-ı Necmiyye eserinin etkisi büyüktür. Çoğu kez bu tefsirdeki bilgileri alıntılar yaparak açıklamayı tercih etmiştir. Sûrenin insan hayatından izler taşıdığı hakikati göz önüne alınacak olursa müfessirin yapmış olduğu tefsirlerde birçok sosyal konuya da değindiğini görüyoruz. Ayrıca müfessirin eserinde işârî tefsirlerde sıkça değinilen nefis, kalp, ruh gibi kavramlarında bolca geçtiğini görmekteyiz. Bu kavramlar şahsileştirilerek özellikleri aktarılmaktadır.

Sûrenin tefsirine genel olarak bakacak olursak müridin manevi yolculuğunun Hz. Yûsuf'un hayatına benzetildiğini görmekteyiz. Müfessir Hz. Yûsuf'un karşılaştığı zorlukları nefis terbiyesinin aşamalarına benzetmektedir. Yine müfessir yaptığı tefsirlerde zikir ve sabır gibi erdemlerin Hz. Yûsuf'u belalardan kurtardığı gibi müridin olgunlaşması için önemini ifade etmektedir. Müridin manevi olgunluğu elde edinceye kadar sahip olduğu herşeyle hatta etrafındaki insanlarla dahi imtihan edileceğini yapılan tefsirlerden öğrenmekteyiz. Yapılan tüm bu tefsirlerden tasavvufun delillerinin Kur'ân'da olduğu sonucuna da çıkmaktadır.

¹²¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 259.

¹²² Yûsuf 12/107.

¹²³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9/266.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Kahire: Dâru'l Hadîs, 1995.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî*, 30 Cilt, Beyrut: İhyau't Turâsi'l Arabî, 1960.
- Aynî, Mehmed Ali, *Türk Azizleri*, İstanbul: Marifet Basımevi, 1944.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2 Cilt, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Sahîh-i Buhârî Muhtasar*, İstanbul: Karınca Polen Yayınları, 2016.
- Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2 Cilt, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1915.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, 23 Cilt, İstanbul: Erkam Yayınları, 2014.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Çağırıcı, Mustafa vd. *Kur'ân Yolu Tefsiri*, 5 Cilt, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- el-Hasenî, İbn Acîbe, *Bahrü'l-Medîd*, 11 Cilt, İstanbul: Semerkand Yayınları, 11. Baskı, 2018.
- en-Nîsâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A 'rec, *Garaibul Kur'an ve Reğaibul Furkan*, 17 Cilt, Beyrut: Dârul Kutûbul İlmîyye, 1996.
- er-Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.
- et-Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre, *Sünen'üt-Tirmizî*, Konya: Kitap Dünyası, 2019.
- İbn-i Kesîr, *ed-Dürrü'n-Nesîr fi'htisâri Tefsîri'l-Hâfız İbn Kesîr*, 3 Cilt, Ankara: Hayat Yayın Grubu, 2021.
- Kevserî, Zâhid, *Makâlat*, Kahire: Matbaatü'l-Envâr, 1964.
- Müslim b. Haccâc, *Sahîh-i Müslim Muhtasar*, İstanbul: Karınca Polen Yayınları, 2015.
- Namlı, Ali, *İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Namlı, Ali, "İsmâîl Hakkı Bursevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23/102-110, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Namlı, Ali, "Rûhu'l-Beyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35/211-213, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Osmanzâde, Hüseyin Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.
- Topaloğlu, Bekir, "Yûsuf Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44/28-30, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Uludağ, Süleyman, “İşârî Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23/424-428, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dinî Kur’an Dili*, 10 Cilt, İstanbul: Azim Dağıtım, 2020.

Yıldız, Sâkib, “*Türk Müfessiri İsmâil Hakkı Bursevî’nin Hayatı*”, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Dergisi 0/1 (1975), 103-126.

Zehebî, Mustafa Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, 3 Cilt, Kahire: Dar’ul Hadîs, 2005.